

МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙНИНГ “АСОСУ-Л-БАЛОҒА” АСАРИДА ФРАЗЕОЛОГИЗМЛАР

СУЛАЙМОНОВА НИГОРА

Филология фанлари номзоди, Низомий номидаги ТДПУ

СУЛАЙМОНОВА КАМОЛА

Тадқиқотчи, ТошДШИ

Аннотация. Мазкур мақолада Маҳмуд Замахшарийнинг “Асосу-л-балога” асарида лугат мақолалардаги бош сўзларни изоҳлашда иллюстратив материал сифатида фойдаланилган фразеологизмлар ҳақида маълумот берилган. Мақолада “Асосу-л-балога” лугатида қўлланилган фразеологизмлар турига кўра ажратилиб, таҳлилга тортилган.

Таянч сўз ва иборалар: “Асосу-л-балога”, изоҳли лугат, лугат мақола, бош сўз, иллюстратив материал, фразеологизм, фразеологик чатишма, фразеологик бутунлик, фразеологик қўшилма

Аннотация. В статье даны сведения о фразеологизмах, которые использованы в качестве иллюстративного материала в толковании передовых статей словаря в произведении Махмуда Замахшари «Асосу-л-балога». А также определены и проанализированы разряды фразеологизмов, использованных в словаре «Асос-ул-балога».

Опорные слова и выражения: «Асосу-л-балога», толковый словарь, словарная статья, вступительное слово, иллюстративный материал, фразеологизм, фразеологическое сращение, фразеологическое целое, фразеологическое сочетание.

Summary. In this article it is given the information on phraseological units which are used as illustrative material in interpretation of front lines by article of the dictionary in Mahmoud Zamakhshari's work by "Asosu-l-baloga". And also the categories of phraseological units used in the dictionary of "Asos-ul-baloga" are defined and analyzed here.

Keywords and expressions: the work of "Asos-ul-baloga", dictionary with definitions, dictionary-article, main word (phrase), descriptive (illustrative) material, phraseologism, phraseological-mixed word, phraseologic unit, phraseologic compound.

Маҳмуд Замахшарий илмий меросида “Асосу-л-балога”, яъни “Балоғат асослари” номли лугат алоҳида ўрин тутди. Лугат нафақат алломанинг лугатшуносликка оид асарлари орасида, балки бутун араб лугатшунослигида ҳам муҳим аҳамиятга эга. Академик А. Рустамовнинг фикрича, Маҳмуд Замахшарий ўзининг “Асосу-л-балога” асари билан араб лугатшунослигини бир неча поғона юқори кўтарган¹. Хусайн Нассорнинг таъкидлашича, Маҳмуд Замахшарий айнан шу асари билан араб лугатшунослигининг тўртинчи мактабига асос солган.

Йирик шарқшунослар, тилшунослар, тарихчилар томонидан «Асосу-л-балога»нинг бу қадар юқори баҳоланишига сабаб Маҳмуд Замахшарийнинг лугатшунослик соҳасига киритган бир қатор янгиликларидир.

Маҳмуд Замахшарийнинг ютуғи лугатда сўзларни уларнинг барча ўзак ундошларини ҳисобга олган ҳолда қатъий алифбо тартибида жойлаштирилганлигида кўринади. Аллома араб лугатшунослигида биринчи бўлиб алифбо тизимини йўлга қўйган лугатшунос ҳисобланади. У мазкур усулни дастлаб ҳадисларда учрайдиган тушунилиши қийин бўлган сўзларни изоҳлашга бағишланган “الفائق في غريب الحديث” лугатида қўллаган. Муаллиф асарда лугат мақолаларни алифбо тартибида беришда бош сўзнинг биринчи ва иккинчи ундошларига қараган. Бош сўзнинг учинчи, тўртинчи ва бешинчи ўзак ундошларида эса алифбо тартибига риоя қилинмаган. Бу эса лугатдан фойдаланишда қийинчиликлар туғдиради. Маҳмуд Замахшарий “Асосу-л-балога”да сўзларнинг биринчи, иккинчи, учинчи, тўртинчи ва бешинчи ўзак ундошларини ҳисобга олган ҳолда алифбо тартибида жойлаштирган.

¹ Рустамов А. Маҳмуд Замахшарий. – Т.: “Фан”, 1971. 12-б.

Кейинчалик бу усул анъанага айланди, луғатшунослар томонидан ривожлантирилди ва ҳозирги кунда ҳам қўлланилмоқда.

“Асосу-л-балоға”да Маҳмуд Замахшарий яна бир янгиликка қўл урган. У луғатдаги сўзларни ўша даврда истеъмолда бўлган жумла ва иборалар таркибидан ажратмаган ҳолда берган. Бу усул сўз маъноларини ҳар томонлама ва батафсил изоҳлаш имконини берган. Сўзларни изоҳлаш учун келтирилган жумла ва иборалар ўша давр тил хусусиятларини, конун-қоидаларини мукаммал ўрганишда қўл келади.

Исталган турдаги луғатни яратишдан аввал муаллиф сўз танлаш борасидаги муҳим саволга жавоб топиши керак, у ҳам бўлса, луғатга қандай сўзлар нимага асосланиб кiritилади. Луғат учун сўз танлаш луғат қандай мақсадларда тузилиши ва ким учун мўлжалланганлигига боғлиқ¹.

Айнан шу саволлар “Асосу-л-балоға”га нисбатан бериладиган бўлса, уларнинг барчасига аниқ жавоб мукаддимада мавжуд.

Маҳмуд Замахшарий юқорида таъкидланган икки усулни ривожлантирар экан, мақсади луғатдан фойдаланувчиларга енгиллик яратиш эди. Олим асарнинг мукаддима қисмида таъкидлашича, у Тихам бозорларини кезиб, жомеъ масжидларда бўлиб, сўзга чечан имомлар, хатиблар, нотиклар, ваъз айтувчиларнинг нутқларидаги гўзал сўз ва ибораларни танлаб олиб, луғатда уларнинг мажмуасини яратишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган². Бу билан Маҳмуд Замахшарий “Асосу-л-балоға”да араб адабий тилининг фасоҳатини акс эттиришга ҳаракат қилган. Луғатнинг мукаддима қисмида ёзишича, муаллиф бу усул билан у сўзга чечан кишилар, етук адиблар етиштиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Айнан шунинг учун у ўз асарини “Асосу-л-балоға”, яъни “Балоғат асослари” деб номлаган.

Маълумки, фикрни гўзал ифодалаш учун сўз ва иборалардан тўғри ва ўринли фойдаланиш лозим. Бунинг учун киши фасоҳат ва балоғат илмини мукаммал эгаллаши талаб этилади. Бу борада Маҳмуд Замахшарийнинг “Асосу-л-балоға” асари, шубҳасиз, асосий манба вазифасини ўтайди.

Луғатда муаллифнинг яна бир ютуғи шуки, у жумлалар ёрдамида сўзнинг ҳақиқий маъносини мажозий маъносидан ажратиб беради. Асарда изоҳланган сўзларнинг деярли ярми мажозий маънога эга. Бу эса ўқувчига сўзни ҳар томонлама тушуниш имконини беради.

Маҳмуд Замахшарийга мазкур асарни яратишда унинг тилшунослик, луғатшунослик, адабиётшунослик, тарих каби соҳаларда тўплаган билим ва тажрибалари яқиндан ёрдам берган. В.М. Белкиннинг фикрига кўра, “одатда, ўз луғатларида араб тили лексикасининг софлигини қайд этган ва уни кафолатлаган луғатшунослар грамматик масалалар билан шуғулланмаганлар. Фақатгина Маҳмуд Замахшарий ҳам грамматика, ҳам луғатшуносликда оригинал асарлар ярата олган”³.

Луғатнинг тўлиқлиги ва унинг лексик жиҳатдан бойлигига ишора қилувчи омил – бу унинг манбаларидир. Унда у ёки бу сўзнинг қўлланилиш хусусиятларини кўрсатиш, изоҳланаётган сўзнинг стилистик, қолаверса, маъно хусусиятларини очиб бериш мақсадида бадий, фольклор адабиётлардан мисоллар келтирилади. “Асосу-л-балоға”да сўзларнинг батафсил ва мукаммал изоҳини бериш мақсадида тасдиқловчи мисоллардан кенг фойдаланган. Бунда асос бўлган манбалар Куръони карим, Ҳадиси шарифлар, Маҳмуд Замахшарийгача ва унинг даврида яшаб ижод этган етук шоирларнинг назмий асарларидан олинган парчалар, фразеологизмлар, мақоллар.

В. М. Белкин “Маҳмуд Замахшарийнинг “Асосу-л-балоға” асари анъанавий араб луғатшунослигининг умумий ривожланиш йўлидан бироз ўзгачароқ бўлиб, у

¹ Қаранг: Филин Ф.П. Заметки по лексикологии и лексикографии // Лексикографический сборник. В. 1. – М.: ГИС, 1957. – С. 36–37.

² – ۱. الزمخشري. اساس البلاغة. تحقيق محمد باسل عيون السود. ج. ۱. بيروت – لبنان: دار الكتب العلمية, ۱۹۹۸. – ۱۵ ص.

³ Белкин В. М. Арабская лексикология. – М.: Издательство Московского университета, 1975. – С. 164.

фразеологик луғатнинг бир тури ҳисобланади”¹, деб таъкидлаган.

Шу ерда яна бир нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз. Маҳмуд Замахшарий “Асосу-л-балоға”да сўз маъносини фразеологизм ёрдамида изоҳлаган бўлса, айрим ҳолларда келтирилган фразеологизм қандай маъно англатишини бериб кетган. Луғат мақолалар таркибида фразеологизмларни бу усулда бериш ўқувчига сўз маъносини яхшироқ тушуниш имконини беради. Буни қуйида келтириладиган мисоллардан яққол кўриш мумкин.

Фразеологизм, яъни фразеологик бирлик – икки ёки ундан ортиқ сўздан ташкил топган, маъно жихатидан ўзаро боғлиқ сўз бирикмаси ёки гапга тенг келадиган, яхлитлигича кўчма маънода қўлланиладиган, бўлинмайдиган, барқарор (турғун) боғланмаларнинг умумий номи². Масалан, *капалаги учмоқ*, *кўнгли жойига тушмоқ*, *қўли очик*, *қулоғи оғир* ва ҳоказо.

Фразеологизмлар синтактик тузилишига кўра икки гуруҳга бўлинади:

– бирикмага тенг фразеологизмлар (*ката оғиз*, *аммамнинг бузоғи*, *туёғини шиқиллатмоқ*);

– гапга тенг фразеологизмлар (*юзи ёруғ бўлди*, *боши осмонга етди*, *сиркаси сув кўтармайди*).

Лекин биз “Асосу-л-балоға”даги фразеологизмларни таҳлил қилишда уларнинг синтактик тузилишига эмас, балки турларига қараб бердик. Фразеологизмларнинг учта тури мавжуд бўлиб, улар – *фразеологик чатишма*, *фразеологик бутунлик*, *фразеологик қўшилма*.

Фразеологик чатишма. Бунда фразеологизмнинг маъноси унинг таркибидаги сўзлар-

нинг маъносига боғлиқ бўлмайди, фразеологизмдан англашилган кўчма маъно унинг таркибидаги сўзларнинг маъноси билан изоҳланмайди³. Ўзбек тилида *тўнани тескари киймоқ*, *оёғини қўлига олмоқ*, *бошини олиб чиқиб кетмоқ* каби фразеологизмлар бунга мисол бўлади. “Асосу-л-балоға”дан фразеологик чатишмага кўплаб мисоллар мавжуд. Масалан, *سعر* луғат мақоласида бош сўз маъноларидан бири *ضربه السعر* фразеологизм орқали изоҳланган. Бу мисолда *سعار*, яъни *иссиқ* сўзи иштирок этиб, *уни иссиқ урди* фразеологизми берилган. Бу фразеологизм арабларда жазирама тунга нисбатан ишлатилади.

اكل луғат мақоласида *اكله رأس* фразеологизми келтирилган. Фразеологизм ўзбек тилига *боши ейилган* деб таржима қилинади. Бу ерда Маҳмуд Замахшарий *اي* (яъни) сўзидан кейин фразеологизм қандай маъно англатишини берган. Унга кўра, *боши ейилган* ибораси *кам* деган маънода ишлатилади. Фразеологик чатишма сифатида мазкур иборанинг маъноси унинг таркибидаги сўзлар маъносига умуман боғлиқ эмас.

سجم луғат мақоласида бош сўзнинг мажозий маъносини изоҳлашда *سجم عن الامر* фразеологизмидан фойдаланилган. Бу фразеологизмда *سجم*, яъни *тўкиб юбормоқ* феъли мажозий маънода ишлатилган. Араб тилида *ишни тўкиб юборди* ибораси *ишни чўзиб юрибди* деган маънони билдиради.

Фразеологизмларнинг биринчи турига *سرق* луғат мақоласидаги *سرقنا ليلة من الشهر* фразеологизмини мисол сифатида келтириш мумкин. Биз ойнинг бир кечасини ўғирладик фразеологизми очик жойда, ташқарида ухлаб қолган кишиларга нисбатан ишлатилади.

سارق ибораси *سرق* луғат мақоласидан олинган. Ушбу *ўғри ўғирланди* фразеологизми ўзбек тилидаги *ўғрини қароқчи урди* иборасига мос келади.

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, келтирилган фразеологик чатишмаларнинг барчасида фразеологизмнинг асл маъ-

¹ Белкин В. М. Арабская лексикология. – М.: Издательство Московского университета, 1975. – С.169.

² Лафасов Ў., Охунов Н. Фразеологизм // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Ж. 9. Таҳрир хайъати А. Азизхўжаев, Б. Аминов, М. Аминов ва б. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2005. 309-б.

³ Лафасов Ў., Охунов Н. Ўша манба. 309-б.

носи унинг таркибида берилган сўзлар билан боғлиқ эмаслигини кўриш мумкин.

Фразеологик бутунлик. Фразеологизмларнинг иккинчи тури *фразеологик бутунлик* бўлиб, унда фразеологизмнинг маъноси унинг таркибидаги сўзларнинг маънолари асосида изоҳланади¹. Ўзбек тилидаги *ёғ тушса ялагу-дек, енг шимармоқ, хамирдан қил суғургандек, тўйдан олдин ногора чалмоқ* каби фразеологизмлар бунга мисол бўла олади.

سجن луғат мақоласида سجن الهم фразеологизми берилган. Мазкур ўз хавотирини қамаб қўйди фразеологизми арабларда ўз хавотирини яширди деган маънони беради.

هو منسرح من ثيابه фразеологизми келтирилган. Бу иборада انسرح VII боб феълининг аниқ даража сифатдоши иштирок этган. *У кийимларидан озод бўлди* ибораси *ечинмоқ* деган маънода ишлатилади.

فразеологик бутунликка мисол қилиб على الخير سقطت луғат мақоласидаги سقط фразеологизмини ҳам келтириш мумкин. *Мутахассисда адашдинг* деб таржима қилинадиган мазкур ибора ўзбек тилидаги *одамига йўлиқди* иборасига маънодош ҳисобланади.

درج луғат мақоласида ذهب دمه أراج الرياح фразеологизми берилган. *Унинг ҳаракатлари шамолга учди* ибораси бекор қилинган ишга нисбатан қўлланилади. Бу фразеологизм ўзбек тилидаги *ҳаммаси бир тийин бўлди ёки барчаси бир пул бўлди* деган ибораларга мос келади.

Фразеологик қўшилма. Фразеологизмларнинг учинчи тури бўлиб, бунда фразеологизм таркибидаги бир сўз кўчма маънода қўлланилади, бошқаси эса ўз луғавий маъносини сақлайди². Ўзбек тилида *гапнинг тузи, қўли гул, иштаҳаси очилди* каби фразеологизмлар бунга мисол бўла олади.

“Асосу-л-балоға”дан қуйидагиларни фразеологизмларнинг учинчи турига мисол қилиб келтириш мумкин.

سفر луғат мақоласида бош сўз маъносини изоҳлаш учун وجه مسفر фразеологизмидан фойдаланилган. Бунда اسفر – IV боб феълининг аниқ даража сифатдоши ишлатилган бўлиб, ибора ўзбек тилига *ёнаётган юз* деб таржима қилинади. Мазкур фразеологизм хурсанд одамга нисбатан ишлатилади. Фразеологик қўшилма сифатида бу иборада وجه – юз сўзи луғавий маънода, مسفر – ёнаётган сўзи эса кўчма маънода ишлатилган.

حشر луғат мақоласида حشر فلان فى رأسه фразеологизми берилган. Мазкур *фалончининг боши тўлдирилган* деган ибора боши катта одамга нисбатан ишлатилади. Бу ерда *бош* сўзи луғавий, *тўлдирилган* сўзи кўчма маънода келган. Мазкур луғат мақоладан яна бир фразеологизм: حشر فلان فى بطنه. Ўзбек тилига *қорни тўлдирилган* деб таржима қилинадиган бу фразеологизм ҳам *қорни катта, қорин қўйган* деган маънода ишлатилади.

برق луғат мақоласидан яна бир мисол: برق عينيه. Ҳайратдан кўзларини катта очиб, пирпиратган одамга нисбатан юқоридаги *кўзлари ёнди* фразеологизми ишлатилади. Бу ерда *кўз* сўзи ҳақиқий, *ёнмоқ* сўзи мажозий маънода келган.

نفخ луғат мақоласидан олдинги رجل منفوخ фразеологизми берилган. Мазкур *пуфлаб шиширилган одам* ибораси қорни катта, семиз одамга нисбатан ишлатилади. Бу фразеологизм ўзбек тилидаги *қорин қўйган* иборасига тўғри келади.

Юқоридагилардан кўринадикки, Маҳмуд Замахшарий ўз асарида сўзларни изоҳлашда муҳим манба – фразеологизмлардан моҳирона фойдаланган.

¹ Лафасов Ў., Охунов Н. Ўша манба. 309-б.

² Лафасов Ў., Охунов Н. Ўша манба. 309-б.